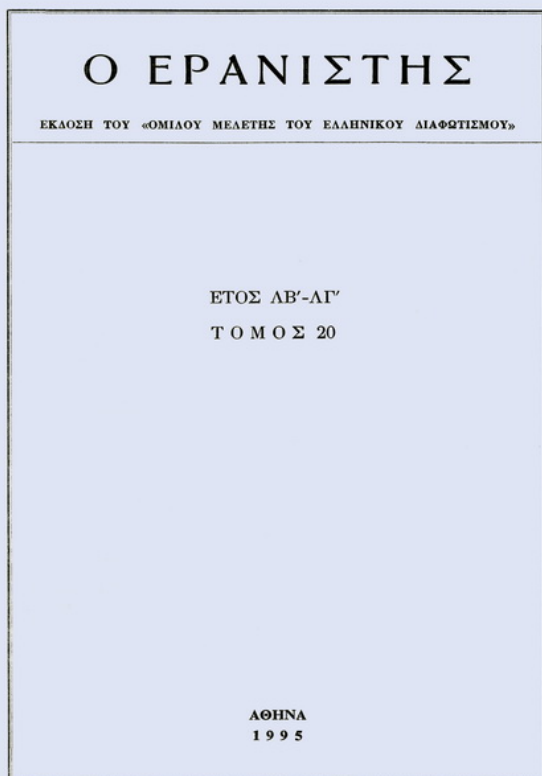

The Gleaner

Vol 20 (1995)

Η δυσμένεια του Αθανάσιου Πάριου προς τον
Δωρόθεο Πρώϊο

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.248](https://doi.org/10.12681/er.248)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (1995). Η δυσμένεια του Αθανάσιου Πάριου προς τον Δωρόθεο Πρώϊο. *The Gleaner*, 20, 248–255.
<https://doi.org/10.12681/er.248>

Ἐξ ἄλλου στὸ παρατιθέμενο στὸ ἴδιο δημοσίευμα (σ. 16) θεοτοκίον τῆς ζ' ὥδῃς τοῦ ἴδιου κανόνος, ἡ γραφή:

ταῖς ἱκεσίαις τοῦτον, Κόρη, ἀπάλλαξον

ποῦ μεταφέρεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἔκδοσιν⁶ θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ:

σαῖς ἱκεσίαις τοῦτον, Κόρη, ἀπάλλαξον

σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὴν editio princeps καὶ τὶς ἄλλες παλαιότερες ἐκδόσεις.⁷

Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

Η ΔΥΣΜΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΩΡΟΘΕΟ ΠΡΩΪΟ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ἀρχικά στὴ σχολὴ τῆς Χίου καὶ ἀργότερα ἡ ἀνάληψή τῆς διεύθυνσής της ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο τὸ 1786 καθὼς καὶ ἡ παραμονή του ἐκεῖ μέχρι τὸ 1811 ἀποτελέσσε μιὰ νέα περίοδο στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτοῦ ιδρύματος. Δὲν ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ μιὰ τυχαία μετοίκηση τοῦ Πάριου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴ Χίο, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ μιὰ προσχεδιασμένη κίνηση, δεδομένου ὅτι στὴ Χίο βρισκόταν ἀπὸ καιρὸ ἓνας σημαντικὸς ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς, ὁ Μακάριος Νοταρὰς, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πάριος συνδεόταν στενότερα ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐριδίας τῶν Κολλυβάδων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ λοιπὸν ὅτι ὁ Νοταρὰς συνέστησε στοὺς πλούσιους ἐμπόρους τοῦ νησιοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονταν ἐνεργὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐνὸς σχολείου περιωπῆς στὸν τόπο τους, τὸν Πάριο ὡς τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.¹ Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ σχολὴ τῆς Χίου ἀναδιοργανώθηκε μὲ τὴν ἀπόκτηση νέων κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων (ἀπὸ τὸ 1792) καθὼς καὶ νέου διδακτικοῦ προσωπικοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσελκύσει πολλοὺς μαθητὲς ἀπὸ ἄλλα μέρη.² Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνέβαλαν ὥστε ὁ Κοραῆς νὰ ἐπαινέσει τὸ ἐπίπεδο τῆς σχολῆς μερικὰ χρόνια ἀργότερα.³ Βέβαια ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ ἐπιτυχία τῆς

6. Σελ. 35 τῆς ἐκδ. 1973 (βλ. Μητσάκης, σ. 19 σημ. 25).

7. Editio princeps, σ. 21· ἐκδ. 1757, σ. 20.

1. Αὐτὸ ὑποστηρίζει πειστικὰ ὁ Λ. Βρανούσης, «Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἑπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965/66) 1-329, στίς σ. 264-267.

2. Βλ. σχετικὰ Κ. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 136-140.

3. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la So-*

σχολῆς δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ δράση τοῦ Πάριου. Ὁ ἴδιος μάλιστα θεωρήθηκε ἀργότερα ὡς ὁ κύριος ὑπεύθυνος τῆς παρακμῆς τῆς σὲ ἀντίθεση μὲ πῶς νεωτεριστικὰ σχολεῖα, ὅπως αὐτὸ τῶν Κυδωνιῶν. Ὁ Κοραῆς ἄλλωστε —σὲ συνεργασία καὶ μὲ ἄλλους λογίους— φρόντισε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πάριου ἀπὸ τῆ σχολῆ καὶ τὴν ἀντικατάστασή του.⁴ Παρότι ὅμως ὁ Πάριος ἐθεωρεῖτο τότε —καὶ αὐτὸ συνεχίζεται ἐν πολλοῖς μέχρι σήμερα— ὡς ὁ φανατικότερος καὶ ἀντιδραστικότερος ἀντίπαλος τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ἦταν ἓνας ἐξαιρετικὰ δραστήριος ἄνθρωπος, πιστὸς στὶς ἀρχές του καὶ πολυγرافότατος. Φυσικὰ ὅμως μέσα στὰ πλαίσια τῶν δικῶν του ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸ τί θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα.⁵

Στὴ σχολὴ τῆς Χίου δίδαξε γιὰ κάποιο διάστημα καὶ ὁ Δωρόθεος Πρώιος (περ. 1765-1821), τὰ χρονολογικὰ ὅμως ὅρια τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστά. Ὁ Κούμας ἀναφέρει ὅτι ὁ Πρώιος ἄρχισε τὴ διδασκαλία του στὴ Χίο τὸ 1796 καὶ παρέμεινε ἐκεῖ γιὰ μικρὸ διάστημα,⁶ ἐνῶ ἄλλοι κάνουν λόγο γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1793 μέχρι τὸ 1796,⁷ ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ πιθανότερη. Τὸ βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ μιὰ μακροχρόνια παραμονὴ στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία (1786-1793). ὅπου εἶχε σπουδάσει κυρίως μαθηματικὰ καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες.⁸ Παρότι δὲ δὲν δημοσίευσε κάτι στοὺς χώρους αὐτοῦς, τὸ σωζόμενο ἔργο του σὲ χειρόγραφη μορφή εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικόν.⁹ Ὑπάρχουν ἀρκετὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ Πάριου καὶ Πρώιου τὴν περίοδο αὐτή, ἡ ὁποία ἀνάγκασε τελικὰ τὸν τελευταῖο νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του τὴ Χίο. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ αἴτια τῆς ἀντίθεσης αὐ-

ciété des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803). Par Coray, σ. 35-37.

4. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σχολῆς μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πάριου, βλ. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα*, σ. 245-250.

5. Πρβλ. τίς σχετικὲς κρίσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρεῶ, α' Ἀθανάσιος Πάριος. Ἀνέκδοτα κείμενα», *Ὁ Ἑρανιστής* 5 (1967) 57-63.

6. Κ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀρθρωπίνων Πράξεων*, Τόμος IB', Βιέννη 1832, σ. 575. Πρβλ. καὶ Δ. Β. Οἰκονομίδου, α' Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κεκληδικῶν Μελετῶν* 1 (1961) 347-422, σὴ σ. 360. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα*, σ. 137.

7. Μ. Ι. Γεδεών, «Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1882/83) 474. Κ. Ι. Ἀμμαντου, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγοι)*, Πειραιᾶς 1946, σ. 207-208. Βρανοῦση, α' Ἀγνωστὰ πατριωτικὰ φυλλάδια», σ. 267. Τ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, Τόμος Β', Ἀθήνα 1971, σ. 81.

8. Βλ. τίς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ του στὶς 30 Νοεμβρίου 1804 πρὸς τὸν Κοραῆ στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία* (Ἔκδοση ΟΜΕΔ), Τόμος Δεύτερος 1799-1809, Ἀθήνα 1966, σ. 210-212.

9. Βλ. Γ. Καρεῶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Τόμος Α'. Τὰ Μαθηματικά*, Ἀθήνα 1992, σ. 130-141.

τῆς ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες γνώμες. Ἡ σημαντικότερη παλαιότερη παράδοση ποὺ ἀνάγεται στὸν Κούμα κάνει λόγο γιὰ τὴ γενικότερη ἀπέχθεια τοῦ Πάριου πρὸς τὴν Εὐρώπη/Δύση καὶ τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες καθὼς καὶ γιὰ τὶς ὁλέθριες ἐπιπτώσεις τους (π.χ. τὴν κατὰλυση τῆς νηστείας). Εἰδικὰ γιὰ τὸν Πρώιο, ὁ Κούμας ἀνέφερε ὅτι εἶχε προσληφθεῖ «δι' ὀλίγον καιρὸν, ἐπειδὴ μὴ ὑποφέρων τοῦ Παρίου τὸν πόλεμον μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν».¹⁰ Τὰ ἴδια περίπου ἀνέφερε καὶ ὁ Μ. Γεδεών,¹¹ ἐνῶ, τέλος, ὁ Κ. Ἀμαντος ὑποστήριξε ὅτι «ὁ ἀδιάλλακτος Πάριος ἐθεώρει, φαίνεται, ὑποπτον ἐπὶ ἀθεΐα καὶ τὸν ἔπειτα ἐθνομόρφερα Προΐον, ὅστις ἀηδιάσας ἐζήτει εὐκαιρίαν νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Χίον».¹²

Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ βασιμότητα τῶν ἀπόψεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται σαφῶς στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Πάριου,¹³ πιστεύουμε ὅτι ἀφήνουν κάποια θέματα ἀναπάντητα. Λόγου χάριν, τὴ σχέση τοῦ Πάριου μὲ τὸ διάδοχο τοῦ Πρωίου στὴ σχολὴ τῆς Χίου, τὸν Ἰωάννη Τσελεπή (ῆ Τζελεπή), ποὺ εἶχε σπουδάσει μαθηματικὰ στὴν Πίζα,¹⁴ ἀλλὰ παρομοίως δὲν δημοσίευσε κάτι σχετικὸ στὸ χῶρο αὐτό. Ἐπρόκειτο γιὰ γνώστη τῶν νεώτερων ἐπιστημονικῶν ἐξελιξέων, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀνέκδοτη μετάφρασή του ἐνὸς ἔργου τοῦ de Lacaille¹⁵ ἢ ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀπολεσθεῖσα μετάφρασή του ἐνὸς ἔργου τοῦ L.B. Francoeur.¹⁶ Ἐν τούτοις ἡ μακροχρόνια περίοδος διδασκαλίας του στὴ Χίο δὲν φαίνεται νὰ συνάντησε τὴν ἀντίδραση τοῦ Πάριου. Μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Πάριος ἐπαίνεσε τὴ διδασκαλία του παροτρύνοντας τοὺς ὁρθόδοξους γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιὰ τους στὴ σχολὴ τῆς Χίου παρὰ στὴν ἐπικίνδυνη Εὐρώπη γιὰ νὰ διδαχθοῦν τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες.¹⁷ Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ὁ Ἀμαντος διατύπωσε τὴ γνώμη ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Τσελεπή ἦταν τελείως εὐσεβῆς καὶ «ἔτσι δὲν ἠρωχλήθη καθόλου ἀπὸ

10. Κούμα, *Ἱστορία*, σ. 575-576.

11. Γεδεών, «Χρονικά», σ. 474.

12. Ἀμαντος, *Τὰ γράμματα*, σ. 208. Πρβλ. Βρανούση, «Ἀγνωστα πατριωτικά φυλλάδια», σ. 273.

13. Γιὰ μιὰ σύνοψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Πάριου, βλ. V. Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt a.M. 1995, σ. 152-171.

14. Κατὰ τὸν Κούμα (*Ἱστορία*, σ. 576), ἐπρόκειτο γιὰ «ἄνδρα πολὺ μαθηματικώτερον τοῦ Προΐου, ἀλλὰ πολὺ κατώτερόν του κατὰ τὰς ἄλλας γνώσεις καὶ τὴν ἐνφύαν».

15. Βλ. Γ. Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Τόμος Β'.* *Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης*, Ἀθήνα 1993, σ. 295-297.

16. Βλ. Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία, Τόμος Α'*, σ. 145-146.

17. [Α. Πάριου], *Ἀντιφωνήσις [...]*, Τριέστι 1802, σελ. 52, ὅπου τονίζεται ὅτι οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀποκτήσουν φυσικομαθηματικὲς γνώσεις,μποροῦσαν νὰ ἐκνοποιηθοῦν σχετικὰ «εἰς τὴν περίφημον Χίον ἀπελθόντες. Ἐνθα εὐρίσκονσι τὸν σοφώτατον καὶ εὐσεβέστατον διδάσκαλον, Ἰωάννην τὸν τζελεπήν, ὅστις παραδίδει τὰ τοιαῦτα μαθήματα, μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν τελειότητα».

τὸν Πάριον». ¹⁸ Ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀντίθετα ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Πρώιου ἦταν ἀσεβής; Καὶ ὁ Πρώιος καὶ ὁ Τσελεπὴς εἶχαν ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά, δηλ. εἶχαν σπουδάσει φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες στὴ Δύση, ἐνῶ παράλληλα γνώριζαν καὶ προφανῶς ἀποδέχονταν (καὶ δίδασκαν;) τὶς νεώτερες ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις. ¹⁹ Γιατὶ ὁμοίως ὁ Πάριος ἐξέφρασε τὴν ἀντίθεσή του μόνο πρὸς τὸν Πρώιο, ἐνῶ δεχόταν καὶ διαφῆμιζε τὸν Τσελεπή, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε εἰσέλθει στὶς τάξεις τοῦ κλήρου, καὶ τῇ διδασκαλίᾳ του; Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἀναζητήσουμε κάποια ἄλλα αἷτια πίσω ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Πάριου ἀπέναντι στὸν Πρώιο, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαντλοῦνται ἀπλῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπαφῆς τοῦ τελευταίου μὲ τὴν Εὐρώπη/Δύση καὶ τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες.

Μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μᾶς προσφέρει ἓνας ὁμοῦδεάτης τοῦ Πάριου, ὁ Δωρόθεος Βουλησμάς, στὰ πλαίσια τοῦ διωγμοῦ τοῦ Βενιαμὶν Λέσβιου καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον του. Ὁ Βουλησμάς στὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία του ἔκρινε ἀρνητικότητας καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Βενιαμίν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Δωρόθεο Πρώιο. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο Καραβία τὸ 1804 σχολίασε μετὰ τῶν ἄλλων εἰρωνικὰ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Δωρόθεου Πρώιου στὴν Κωνσταντινούπολιν σημειώνοντας τὰ ἀκόλουθα: «Εἰ γὰρ ποῦ τι γῆρας ἦν μεμαθηκὸς τῆς τῶν τριβωνοφόρων φιλοσόφων ἐκείνων γλώττης, τῷ τριβωνίῳ συναπεβάλλετο καὶ τῷ πώγωνι καὶ τῷ ἱεροτικῷ πύλῳ εἰς Ἱταλοὺς ἀπελθὼν, κατ' ἐρωτα τῶν ἐτέρων διαλέκτω διδασκομένων ἐκείσε μαθήσεων. Ὅθεν ἐπανελθὼν μόλις τὸν τρίβωνα μετὰ τοῦ πώγωνος ἀνεκτίσατο καὶ τοῦ πύλου». ²⁰ Ἐπιπλέον σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πάριο ἐπίσης τοῦ ἔτους 1804 ἔκανε μιὰ ἔμμεση ἀναφορὰ στὸν Πρώιο καὶ στὸ προαναφερθὲν γεγονὸς: «Τούτοις δὲ [= Ἰωακείμ Κυζίκου καὶ Ἀθανασίῳ Νικομηδείας] καὶ ὁ τῷ ἐνὶ αὐτῶν συμπαροικῶν, πρὶν μὲν ὄν κειρογέννης, νῦν δὲ κατὰ μελανούρους μελανογέννης ὑποπτεύεται». ²¹ Στὶς ἀναφορὰς αὐτὲς ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες ὅτι ὁ ἱεροδιάκονος Πρώιος μετέβαλε τὴν ἐξωτερικὴν του ἐμφάνισιν ὅταν μετέβη γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση, ἐνῶ ξαναπροσάρμοσε τὴν ἐμφάνισίν του ὡς ὀρθόδοξος κληρικὸς στὰ παραδοσιακὰ πλαίσια ὅταν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του. Εἶναι γνωστὸ δὲ ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε

18. Ἀμμαντου, *Τὰ γράμματα*, σ. 33.

19. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ Κωνσταντῖος (Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα [...]), Βενετία 1820, σ. 112-113 ὑποσ. 1) ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοὺς σχολαρχήσαντας στὴν Πατριαρχικὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινούπολης μόνο ὁ Ε. Βούλγαρις καὶ ὁ Δ. Πρώιος (ἀπὸ τὸ 1804 μέχρι τὸ 1807) εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸν ἀριστοτελισμὸ καὶ φιλοσοφοῦσαν μὲ ἐκλεκτικὸ τρόπο. Γιὰ τὴν περίοδον αὐτὴν στὴ ζωὴ τοῦ Πρώιου, βλ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, σ. 80-97.

20. Α. Ἀγγέλου, «Πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Μικροασιατικὰ Χρονικά* 7 (1957) 1-81, στὴ σ. 38.

21. Ὁ.π., σ. 22.

χειροτονηθεῖ διάκονος ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Χίου Σεραφεῖμ τὸν Μάιο τοῦ 1785, μὲ ἄλλα λόγια πρὶν φύγει γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση τὸ 1786.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζουμε τὴν κύρια αἰτία τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τοῦ Πάριου καὶ τοῦ Πρώιου. Κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ Βουλευσμὰς πληροφορήθηκε τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πάριο, δεδομένου ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ἐκφρασὴ του σχετικὰ μὲ τὸν μὴ κατονομαζόμενο «χειρογένυν» μόνο ἀπὸ κάποιον ποὺ ἤξερε τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθεῖ, δηλ. σίγουρα ἀπὸ τὸν Πάριο. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁ Πάριος ἔκανε ἐπανειλημμένες ἀναφορὲς στὸ γεγονὸς αὐτὸ χωρὶς νὰ κατονομάσει τὸν Πρώιο συγκεκριμένα. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο ἔργο του *Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε μόλις πρόσφατα, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Πάριος ἔθιξε τὸ ὅλο θέμα στὰ πλαίσια τῆς καταδίκης τῶν κοσμικῶν ἐνασχολήσεων τῶν ὀρθοδόξων ἱερωμένων καὶ τῶν σπουδῶν τους στὴ Δύση. Ἐκεῖ σημείωσε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Οἱ ἐκκλησιαστικοί μας [...] πρῶτον εὐθὺς ἀπορρίπτουσιν ἀπὸπάνω τους τὸν ἱεροπρεπῆ τους κόσμον, ἡγοῦν καὶ τὰ γένια καὶ τοὺς μύστακας, καὶ γίνονται γυναικοπρεπεῖς καὶ θηλυπρεπεῖς, οἱ ναζηραῖοι τῷ Θεῷ. Τί σημεῖον εἶναι τοῦτο; Σημεῖον πρῶτον ἀποστασίας. Σημεῖον ὅπου τοὺς ξεχωρίζει ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν σεμνοτάτην καὶ ἱεροπρεπεστάτην χορείαν τῶν Ἀνατολικῶν, καὶ τοὺς συντάττει μὲ τοὺς κορσεφογένηδας καὶ γυναικοπροσώπους προέτας [ἰταλ. prete = ἱερέας] τῶν Ἀντικῶν διὰ τὴν πρὸς ἐκείνους αἰσχίστην ὁμοιότητα».²²

Τὴν ἴδια θεματικὴ ἔθιξε ἐκτενέστερα ὁ Πάριος στὸ γνωστότερο ἀντιδιαφωτιστικὸ του κείμενο, τὴν *Ἀντιφώνησιν*. Ἐκεῖ ἐπιστράτευσε πλῆθος ἐπιχειρημάτων γιὰ νὰ δείξει τὸ πόσο ἐπικίνδυνες ἦταν γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους ἱερωμένους καὶ μοναχοὺς οἱ σπουδὲς στὴ Δύση καὶ οἱ ἐνασχολήσεις μὲ τὰ τετριμμένα καὶ ἀνώφελα κοσμικὰ πράγματα (π.χ. τὰ ἐπιστημονικὰ), ἔχοντας βρασιὰ ὑπόψῃ του τοὺς Δωρόθεο Πρώιο καὶ Βενιαμὶν Λέσβιο.²³ Σ' ἐνα σημεῖο δὲ ἔθιξε ἔμμεσα καὶ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει: «Τοῦτοι οἱ ἐδικοί μας ὁμογενεῖς, οἱ ἀνατολικοὶ [...] στοχάζονται διὰ πρᾶγμα ἀκόλουθον, καὶ Πολιτικόν, ἡγοῦν ἀρμόδιον εἰς τὸν τόπον νὰ ἐξομωθῶσι μὲ τοὺς ἐντοπίους. Καὶ ὄντες ναζηραῖοι τῷ Θεῷ, ἀποβάλλουσιν ἀπὸ τὸ πρόσωπόν τους, τὸν Ἱερὸν κόσμον τῶν γενεῶν, καὶ τὴν πατρῶαν σεμνότητα, καὶ γίνονται, φεῦ τῆς αἰσχύνης; φράτορες αὐτόχρονημα, κορσεφογένειδες, καὶ γυναικοπροσώποι. Διὰ νὰ μὴ τοὺς ὀνομάζωσι Κάπρας [ἰταλ. capra = γίδα, κατσίκι] οἱ γελοιασταὶ καὶ φιλοσκώμονες ἐντόπιοι».²⁴

Ἀνάλογες πληροφορίες βρίσκουμε ἐπίσης σ' ἐνα ἄλλο ἀνέκδοτο καὶ ἀνώνυμο κείμενο τοῦ Πάριου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπάντησή του (πιθανότατα γύρω στὸ 1809) στὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀντιφώ-*

22. Α. Θ. Φωτόπουλου, «Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁρθόδοξη ἀπάντησις στὴ δυτικὴ πρόκλησις περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», *Μνημοσύνη* 11 (1988/90) 302-364, στή σ. 337.

23. Βλ. [Πάριου], *Ἀντιφώνησις*, σ. 35-48, 50, 53, 56-57.

24. *Ὁ.π.*, σ. 43.

νησιν καὶ φέρει τὸν τίτλο Ἑγχειρίδιον ἀπολογητικὸν διὰ βραχείων πρὸς τὰς θειὰς κατηγορίας, τὰς κατὰ τοῦ συγγραφέως τῆς προεκδοθείσης «Ἀντιφωνήσεως» γενομένας ὑπὸ τοῦ ἱατροφιλοσόφου Κυρίου Διαμαντῆ τοῦ Κοραῆ.²⁵ Στὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο περιέχει πάλι τὶς παγιωμένες ἀπόψεις τοῦ Πάριου, ἔγινε λόγος σὲ μιὰ συνάφεια ἐπαινετικὰ γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη καὶ τῇ μετὰβασί του ἀπὸ τὸ Πατάβιον (Padova) στὴ Βονωνία (Bologna) «διὰ τὴν πειραματικὴν φιλοσοφίαν ἣν ἐκεῖ ἐπαράδειξε τότε ἡ φιλόσοφος ἐκείνη γυνή», δηλ. ἡ M. G. Agnesi (1718-1799). Αὐτὸ πού ἐνδιέφερε τὸν Πάριο ἐδῶ ἦταν ὅτι ὁ Θεοτόκης «διετήρησε καλῶς καὶ ἐκεῖ τὸ σεμνὸν του σχῆμα καὶ δὲν ἔγινε δηλονότι κουρεπογέννης καὶ γυναικοπορόσωπος ἱερομόναχος».²⁶ Παράλληλα σὲ μιὰ ὑποσημείωση ἀνέφερε τὴ συνάντησιν ἐνὸς Ρώσου ὁρθόδοξου (Μόσκοβος) μὲ τὸν Θεοτόκη στὴ Βονωνία «παρόντος ὅλου τοῦ ἀκροατηρίου». Ὁ Ρώσος ἀκύφας ἔδειχνεν ὅτι ἐζήτει ἐδλογίαν, ὁ δὲ Θεοτόκης «ἐγερούθεις ἐσφοράρισεν αὐτὸν σταυροειδῶς εἰς τὴν κεφαλὴν ἐπιθείς αὐτῷ τὴν χεῖρα». Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν ἰδιαίτερα σημερινὸ γιὰ τὸν Πάριο, γιὰτὶ ἔδειξε τὸ πῶς ξεχώριζε ἕκαστος ὁρθόδοξος ἱερωμένος στὴ Δύση καθὼς καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὸ σεβασμὸ πού τοῦ ἔδειχναν οἱ ὁμόδοξοί του, ἔστω καὶ ἂν ἦταν ἄλλοσεθνεῖς: «Ἰδοὺ πῶς τὸ ἱερατικὸν σχῆμα σωζόμενον εἰς τὸν Θεοτόκην τὸν ἐδόξασεν ὡς ἱερέα· τὸ ὁποῖον χωρὶς ἄλλο δὲν ἤθελε γένῃ ἂν ἐκάθητο καὶ ἐκεῖνος ὡς ποιῆτης, ἦτοι κουρεπογέννης καὶ κουρεπομόστακος, κάθαρμα αὐτόχρημα».²⁷ Οἱ κρίσεις αὐτὲς τοῦ Πάριου ἀποτελοῦν μιὰ ἐπιπλέον ἐνδειξὴ γιὰ τὸ κύρος πού ἀπολάμβανε ὁ Θεοτόκης γενικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ἀπὸ παραδοσιακούς καὶ ἀπὸ νεωτεριστικούς κύκλους.

Τὸ σημερινὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Πάριος ἀντιπαράθεσε τὸ γεγονός αὐτὸ μὲ τὶς περιπτώσεις ἄλλων ὁρθόδοξων ἱερωμένων (προφανῶς καὶ τοῦ Πρώιου) πού ἔπραξαν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, δηλ. προσάρμοσαν τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνισιν στὰ δυτικὰ πρότυπα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν τους ἐκεῖ. Ὑπερασπιζόμενος τῶν καταγγελιῶν πού εἶχε κάνει ἤδη στὴν Ἀντιφωνήσιν σχετικὰ μὲ τὴν ὁλήθρια ἐπίδραση τῆς Δύσης στὴν ὁρθόδοξη παράδοση καὶ τὸν τρόπο ζωῆς, σημείωσε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ θέμα μας: «Πῶς; Ἀνὲν εἶναι ἀληθινὸν ὅτι οἱ Ναζηραῖοι τῷ Θεῷ ἀποβάλλουσι τὸν ἱερώτατον κόσμον μὲ τὸν ὁποῖον ἡ χάρις τοὺς ἐστόλισε καὶ ἐξομοιοῦνται μὲ τὰ δυτικὰ βδελύγματα (οὐ γὰρ ἂν ἱερεῖς εἴποιμι) κουρεπογένειδες καὶ κουρεπομόστακες καὶ ἀπλῶς εἶπεῖν γυναικοπορόσωποι γενόμενοι; Καὶ ἄμποτε μὲ τὴν ἀποβολὴν τῶν τοιχῶν νὰ μὴν ἀφίπταται ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ἡ θεία χάρις, καθὼς ποτὲ καὶ ἀπὸ τὸν Σαμφών! Πῶς; λέγω συγκοφαντία εἶναι ἡ βδελυκτὴ τούτων μεταμόρφωσις;».²⁸ Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐ-

25. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Κ. Θ. Δημαρχ. Εὐχριστῶ ἀπὸ τῆ θέσιν αὐτὴ θερμὰ τὴν καθηγήτρια κ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, ἡ ὁποία ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου μιὰ δακτυλογραφημένη ἀπόδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Οἱ ἀναφερόμενες σελίδες ἀντιστοιχοῦν στὶς σελίδες τοῦ χειρογράφου.

26. [Α. Πάριου], Ἑγχειρίδιον ἀπολογητικὸν [...], σελ. 8.

27. Ὁ.π., σ. 8 ὑποσ. 1.

28. Ὁ.π., σ. 9.

πίσης ότι οι άναφορές του Πάριου σχετικά με ὀρθόδοξους ἱερωμένους πού σύχναζαν σέ μέρη (π.χ. «ὀστιερίας/λοσταριάς», ἱταλ. osteria = πανδοχεῖο, ξενώνας), τὰ ὁποῖα κατὰ τή γνώμη του δέν ταίριαζαν καθόλου στό ἱερατικό τους σχῆμα καί περιέκλειαν πολλούς ἡθικούς κινδύνους,²⁹ δέν ἀποκλείεται νά εἶχαν inter alia ὡς ἀφορμή τήν περίπτωση τοῦ Πρώιου. Ἡ ὑπόθεση αὕτη βασίζεται σέ μιὰ μαρτυρία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Pouqueville, ὁ ὁποῖος —κάνοντας ἐπαινετικά λόγο γιά τόν Πρώιο, τίς σπουδές του στή Δύση καί τή διδακτική του δράση— ἀνέφερε χαρακτηριστικά τὰ ἀκόλουθα: «On connaît encore, rue Saint-Jacques à Paris, l'humble restaurant où ce martyr vénérable allait prendre son dîner».³⁰ Αὐτό πού εἶναι πάντως βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ ἀλλαγές αὐτές στή ζωή τοῦ Πρώιου, ἐνός ἱερωμένου, εἶχαν ὀδηγήσει τόν Πάριο στό νά τόν βλέπει ἀρνητικά καί ἐπιφυλακτικά καθῶς καί στό νά διαμορφώσει ἀνάλογα τή σχετική ἀντιδιαφωτιστική πολεμική του.

Δέν γνωρίζουμε ἂν τήν προαναφερθεῖσα στάση τοῦ Πρώιου στή Δύση εἶχε ἀκολουθήσει καί ὁ Βενιαμίν, ὁ ὁποῖος εἶχε καρεῖ ἱερομόναχος στή Μονή Παντοκράτορος (Ἄθως) πρὶν μεταβεῖ καί αὐτός γιά σπουδές ἐκεῖ. Τό γεγονός αὐτό δέν φαίνεται ἀπίθανο, δεδομένου ὅτι ἡ κριτική τοῦ Πάριου στράφηκε ἐναντίον καί τῶν δύο (χωρίς ὅμως νά τοὺς κατονομάζει) καί δέν περιορίστηκε μόνο στίς ἀπόψεις τους, ἀλλά ἐπεκτάθηκε καί στόν τρόπο ζωῆς τους στή Δύση. Βέβαια ἡ παραπάνω κριτική τοῦ Βουλγαρισμοῦ ἀναφέρθηκε εἰδικά στόν Πρώιο καί στή μεταβολή τῆς ἐξωτερικῆς του ἐμφάνισης. Ἀλλά αὐτό δέν ἀποκλείει νά συνέβη τὸ ἴδιο καί μέ τόν Βενιαμίν. Ἀλλωστε ὁ Πρώιος συνδεόταν ἀπό παλιά μέ τόν Βενιαμίν,³¹ ἡ δὲ φιλία τους διατηρήθηκε καί ἐνδυναμώθηκε στή συνέχεια, ἰδίως ὅταν ἀντιμετώπισαν τόν κοινό τους ἰδεολογικό ἀντίπαλο, τόν Πάριο, καθῶς καί τόν κύκλο του.³² Μάλιστα ὁ Βενιαμίν εἶχε ἀρνηθεῖ μιὰ πρόσκληση τῶν ἐπιτρόπων τῆς Χίου γύρω στό 1799/1800 νά διδάξει στή σχολή τῆς Χίου

29. [Πάριου], Ἀντιφωνήσις, σ. 46-47. Τοῦ ἴδιου, Ἐργχειρίδιον ἀπολογητικόν, σ. 9.

30. F. C. H. L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant la précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Paris MDCCCXXV², Tome II, σ. 510 ὑποσ. 1. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ ἡ πληροφορία τοῦ Pouqueville ὅτι ὁ Πρώιος βρέθηκε στό Παρίσι τὸ 1800 ὡς ἐξωτερικὸς μαθητὴς στὴν École Polytechnique. Ὅρισμένοι ὑποστήριξαν μέ βάση αὐτὸ μιὰ δευτέρη παραμονή τοῦ Πρώιου στό Παρίσι τὴν περίοδο 1800 μέχρι 1803 [βλ. Ν. Δ. Σωτηράκη, «Μανουὴλ Γλυζώνιος καί Δωρόθεος Πρώιος» *Χιακή Ἐπιθεώρηση* 33 (1973) 183-198, στίς σ. 193-195], ἐνῶ ἄλλοι θεώρησαν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ χρονολογικοῦ λάθους (βλ. Ἀμμαντου, *Τὰ γράμματα*, σ. 207-208).

31. Βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμίν Λέσβιος καί ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1983, σ. 47-48.

32. Βλ. τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τους στό Κ. Θ. Δημαρᾶ (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σ. 124-125.

μετά τή φυγή τοῦ Πρώιου, προφανῶς ἐπειδὴ φοβόταν τὴς ἀντιδράσεις τοῦ Πάριου.³³ Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε ὑπερασπιστεῖ τὸν Βενιαμὶν τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴς εἰδήσεις τοῦ Βουλγησμά, καὶ συνέβαλε μαζὶ μεῖς ἄλλους στὴν τελικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ Πάριου ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Χίου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κούμας.³⁴

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ δυσμένεια τοῦ Πάριου πρὸς τὸν Πρώιο εἶχε σαφῶς βαθύτερα αἷτια. Δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ θεωρητικὴ διαφορὰ, ἀλλὰ σχετιζόταν ἄμεσα μεῖς τὴς οὐσιαστικῆς ἀλλαγῆς στὸν ὁρθόδοξο τρόπο ζωῆς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Δύσης, ἰδίως δὲ ἀναφορικὰ μεῖς τοὺς ἱερωμένους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Πάριος εἶχε πολλὰς ἀφορμὰς τὴν περίοδο ἐκείνη γιὰ νὰ καταλήξει στὰ παραπάνω συμπεράσματά του. Οἱ ριζικὲς ἀλλαγές ποὺ παρατήρησε στὸ μαθητὴ του ἱερομόναχο Κύριλλο ἀπὸ τὰ Φουρνὰ τῶν Ἀγράφων μετὰ τὴ μετάβαση τοῦ τελευταίου στὴ Δύση³⁵ καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ του στὴς ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴ νηστεία³⁶ καὶ στὴν παρόμοια περίπτωση τοῦ Κούμα³⁷ ἀποτελοῦν ἐλάχιστες μόνο ἐνδείξεις τῶν τότε ραγδαίων ἐξελίξεων ἀναφορικὰ μεῖς τὴν ὁρθόδοξη παράδοση. Τὸ σημαντικότερο εἶναι πάντως ὅτι οἱ παραπάνω συγκρούσεις καὶ ἀντιθέσεις τὴν περίοδο τῆς συνάντησης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μεῖς τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ μᾶς ἀποκαλύπτουν παραστατικὰ τὴς ἀλλαγῆς καὶ προσαρμογῆς ποὺ παρατηροῦνταν ἀνάμεσα σὲ διὰφορους ὁρθόδοξους τῆς ἐποχῆς, ὅχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς γενικὰ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

33. Βλ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος*, σ. 51.

34. Βλ. Ν. Βέη, «Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 1 (1938) 193-237, στή σ. 220.

35. Βλ. τὴν ἐκτενὴ ἐπιστολὴ τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη πρὸς τὸν Κύριλλο στίς 29 Ἀπριλίου 1786, ποὺ βρίσκεται στὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδας 2182, φφ. 62β-73β. Ὁ Νικόδημος ἀναφέρει ὅτι βρῆκε τὸν Πάριο στὴ Θεσσαλονίκῃ «ἐπεαλγούοντα καὶ κατοδιδόμενον διὰ σὲ τὸν ἀγαπητὸν καὶ ἐπιστήθιον αὐτοῦ μαθητήν» καὶ ἀνέλαβε νὰ ἀπαντήσῃ ἐκ μέρους του πρὸς τὸν Κύριλλο γιὰ «τὴν μεταβολὴν ὅπου ἤδη ἔλαβες ἀπελθὼν εἰς τὴν Εὐρώπην» (φ. 62β).

36. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πάριου στίς 31 Μαρτίου 1791 πρὸς τὸν Κοραῖ στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος Πρῶτος 1774-1798*, Ἀθήνα 1964, σ. 150-153.

37. Βλ. τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κούμα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κοραῖ στίς 30 Ἰανουαρίου 1810 ὅτι ὁ Πάριος τὸν εἶχε καταγγεῖλει στὴ Σύνοδο, γιὰτὶ «τὴν νηστείαν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐκρεοφάγησε», στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος Τρίτος 1810-1816*, Ἀθήνα 1979, σ. 14.